

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i06.029>

BUXOROLIK JADIDLARNING TA‘LIM VA MAKTAB RIVOJI YO‘LIDAGI XIZMATLARI

Rasulova Shahinabonu

*Buxoro davlat pedagogika instituti
2-bosqich talabasi*

Email:shaxinarasulova88@gmail.com

Служба бухарских джадидов в развитии образования и школ

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston taraqqiyparvarlarining harakati undagi ta‘lim tizimi, jadidlarning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari, ularning maktab, ta‘lim borasidagi qarashlari aks etgan bo‘lib, bundan tashqari ilm-ma‘rifatga, taraqqiyotga va ma‘naviy yuksalishga chorlovchi asarlar tahlili ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Abdurauf Fitrat, Ahmad Donish, Fayzulla Xo‘jayev, Abdulvohid Munzim, Sadridin Ayniy, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, “Rahbari najot” asari, “Eski maktab” asari, “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asari, “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asari.

Аннотация. В данной статье рассматривается движение прогрессистов Туркестана, их система образования, просвещенные идеи Джадидов, их взгляды на школу и образование, а также анализируются работы, призывающие к знаниям, просвещению, развитию и духовному возвышению.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, Ахмад Дониш, Файзулла Ходжаев, Абдулвохид Мунзим, Садриддин Айний, Усмонходжа Пулатходжаев, работа «Рахбари Наджот», работа «Старая школа», работа «Материалы по истории Бухарской революции», работа «Семья или методы управления семьей».

Abstract. This article reflects the movement of Turkestan progressives, their educational system, the enlightened ideas of the Jadids, their views on school and education, and also includes an analysis of works calling for knowledge, enlightenment, development, and spiritual elevation.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Ahmad Donish, Fayzulla Khojayeve, Abdulvohid Munzim, Sadridin Ayniy, Usmonkhodja Pulatkhojayeve, the work "Rahbari Najot", the work "Old School", the work "Materials for the History of the Bukhara Revolution", the work "Family or Family Management Procedures".

Kirish.(Видение/Introduction).XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan jadidchilik harakati milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik harakatining muhim bosqichi bo‘ldi. Ushbu harakat vakillari jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ta’lim-tarbiyani e’tirof etdilar. Ayniqsa, Buxoro amirligi hududida faoliyat yuritgan jadidlar mavjud ta’lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish, yosh avlodni zamonaviy fanlar asosida tarbiyalash va xalqning ma’naviy saviyasini oshirish yo‘lida katta xizmatlar ko‘rsatdilar. Buxoro jadidchiligi Turkiston jadidchilik harakatining ajralmas qismi bo‘lib, uning vakillari millat taraqqiyotini ilm-ma’rifat bilan bog‘ladilar. Ular diniy ta’lim bilan bir qatorda dunyoviy bilimlarni ham o‘qitish zarurligini asoslab berdilar. Natijada Buxoroda yangi usul maktablari paydo bo‘lib, ta’lim mazmuni va metodikasida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. Buxoro amirligida ta’lim tizimining holati XIX asr oxirlariga kelib Buxoro amirligidagi maktab va madrasalarda asosan diniy fanlar o‘qitilar edi. Ta’lim jarayoni eski usullar asosida olib borilib, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va dunyoqarashini rivojlantirishga yetarli e’tibor berilmas edi. Maktablarda arab alifbosini yodlash va diniy matnlarni o‘qishga asoslangan usul qo‘llanilgan. Bu davrda dunyoda fan va texnika jadal rivojlanayotgan bir paytda Buxoro ta’lim tizimi zamon talablaridan orqada qolayotgan edi. Shu sababli ilg‘or fikrli ziyolilar ta’lim tizimini isloh qilish zarurligini anglay boshladilar. Ana shu ehtiyoj jadidchilik harakatining shakllanishiga zamin yaratdi. Buxoro jadidchiligining vujudga kelishi. Buxoroda jadidchilik g‘oyalari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida keng tarqala boshladi. Harakatning shakllanishida Rossiya, Turkiya va Tatariston orqali kirib kelgan ma’rifatparvarlik g‘oyalari muhim rol o‘ynadi. Jadidlar xalqning qoloqlikdan qutulishi, mamlakat taraqqiyoti va milliy uyg‘onishning eng muhim yo‘li ta’limni isloh qilish ekanligini ta’kidladilar. Buxorolik jadidlar orasida Abdurauf Fitrat, Ahmad Donish, Fayzulla Xo‘jayev, Abdulvohid Munzim, Sadridin Ayniy, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev kabi ma’rifatparvarlar alohida o‘rin tutadi. Ularning faoliyati natijasida Buxoroda yangi usul maktablari ochildi va zamonaviy ta’lim g‘oyalari keng yoyildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.(Литература и методология/Methods) Abdurauf Fitrat Buxoro jadidchiligining eng yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. U Istanbulda tahsil olib, zamonaviy ta’lim tizimi bilan yaqindan tanishgan. Fitratning fikricha, millatning taraqqiyoti bevosita ta’limning rivojlanishiga bog‘liq edi. Abdurauf Fitratning **“Rahbari najot”** (“Najot yo‘li”) risolasi xalqni ilm-ma’rifatga, taraqqiyotga va ma’naviy yuksalishga chorlovchi ma’rifiy-falsafiy asardir. Muallif unda inson va jamiyat taraqqiyotining asosiy omili bilim, tarbiya va faol hayotiy pozitsiya ekanligini ta’kidlaydi.

“Rahbari najot” — xalqni jaholat va qoloqlikdan qutqarish, uni ilm-fan va taraqqiyot yo‘liga boshlash g‘oyalarini ilgari suruvchi ma’rifiy risoladir. Asarda insonning baxt-saodati, axloqi, tarbiyasi va jamiyat oldidagi mas’uliyati haqida fikr yuritiladi. Fitrat najotga erishishning yo‘li ilm olish, tafakkurni rivojlantirish va jamiyat ravnaqi uchun xizmat qilishda deb biladi. Asarning asosiy g‘oyasi Inson va millatning taraqqiyoti ilm, ma’rifat, yaxshi tarbiya va uyg‘oq

tafakkur orqali amalga oshadi. Jaholat va loqaydlik esa jamiyatning orqada qolishiga sabab bo‘ladi.

Sadriddin Ayniy nafaqat yozuvchi va olim, balki ma’rifatparvar pedagog sifatida ham faoliyat yuritgan. U Buxorodagi eski maktab tizimini tanqid qilib, yangi usul maktablarini qo‘llab-quvvatlagan. Sadriddin Ayniyning “Eski maktab” qissasi avtobiografik ruhda yozilgan bo‘lib, unda muallifning bolalik davridagi eski maktabdagi ta’lim jarayoni, o‘qitish usullari va o‘sha davr ijtimoiy muhiti tasvirlanadi. Asarda eski maktablarning kamchiliklari, bolalarga nisbatan qattiqqo‘llik, yodlashga asoslangan ta’lim va ilm-ma’rifatning yetarli darajada rivojlanmagani tanqidiy ruhda yoritilgan. “Eski maktab” — ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi, eski ta’lim tizimining nuqsonlarini ochib beruvchi realistik qissadir. Muallif o‘z boshidan kechirgan voqealar orqali bolalarning og‘ir o‘quv sharoitlarini, ustozlarning munosabatini va zamonaviy ta’lim zarurligini ko‘rsatadi. Asar yosh avlodni ilm olishga, fikrlashga va yangilikka intilishga undaydi. Asarining g‘oyaviy mazmuni eski usuldagi ta’limni isloh qilish, ilm-ma’rifatni rivojlantirish va yoshlarning bilimli bo‘lib voyaga yetishini targ‘ib etishdir. Ayniy ta’lim orqali xalqning ma’naviy saviyasini oshirish mumkin deb hisoblagan. Uning asarlarida ilm-ma’rifatning inson hayotidagi o‘rni keng yoritilgan. Ayniy yoshlarni bilim olishga undash orqali jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilgan. Adib va ma’rifatparvar olim Sadriddin Ayniy o‘zining “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida Buxorodagi yangi usul maktablari va faoliyati, uning rahnamolari xususida batafsil ma’lumotlarni keltirib o‘tgan. Xususan, kitobdan “Maktab masalasi”, “Buxoroda birinchi usuli jadida maktabning ochilishi”, “Maktabni yopmoqqa hozirlanish va imtihon”, “Maktabning birinchi marta yopilishi”, “Maktab to‘g‘risida fatvo va munozaralar”, “1914-yildagi hollar va maktablar” va “Maktablarning ikkinchi dopqir yopilishi” nomli bo‘limlar o‘rin olgan. S. Ayniy o‘z kitobida yangi usuldagi maktablarning Buxoro ilmiy muhitida tutgan mavqei, maorifparvarlik va taraqqiyparvarlik g‘oyalarining tarqalishi, ta’lim-tarbiyani rivojlantirish va yuksaltirishdagi xizmatlari xususida batafsil fikr yuritadi[1].

Natijalar.(Результаты/Results).Buxoro jadidchiligi taraqqiyotida Ahmad Donishning xizmatlari beqiyosdir. U jadidchilik harakati to‘liq shakllanishidan oldin yashagan bo‘lsa-da, uning ma’rifatparvarlik qarashlari keyingi jadidlar faoliyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Ahmad Donish ilm-fan taraqqiyoti va zamonaviy ta’limning ahamiyatini chuqur anglagan mutafakkir edi. U Buxoro ta’lim tizimidagi kamchiliklarni tanqid qilib, dunyoviy fanlarni o‘qitish zarurligini ilgari surdi. Uning asarlarida ilm-ma’rifat jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin qilinadi.

Mutafakkir yoshlarni geografiya, tarix, matematika va tabiiy fanlarni o‘rganishga chaqirdi. Bu g‘oyalar keyinchalik jadidlar tomonidan davom ettirildi va amaliyotga tatbiq qilindi. Abdulvohid Munzim va yangi usul maktablari Buxoroda yangi usul maktablarini tashkil etishda Abdulvohid Munzimning hissasi katta bo‘lgan. U jadid maktablarida yangi o‘qitish metodlarini qo‘llashga harakat qildi. Yangi usul maktablarida harflarni tovush asosida o‘rgatish, darslarni ko‘rgazmali

vositalar yordamida tashkil etish, matematika, geografiya va tarix kabi fanlarni o‘qitish yo‘lga qo‘yildi. Bu esa o‘quvchilarning bilim olish jarayonini ancha samarali qildi. Munzim tomonidan tashkil etilgan maktablar Buxoroda ma’rifat tarqalishiga katta hissa qo‘shdi va yangi pedagogik qarashlarning ommalashishiga xizmat qildi.

Fitrat yoshlarning zamonaviy bilimlarni egallashi, xorijiy tillarni o‘rganishi va ilm-fan yutuqlaridan foydalanishi zarurligini ta’kidlagan. U o‘zining ko‘plab asarlarida ta’lim tizimini isloh qilish masalalariga murojaat qilgan. Fitratning pedagogik qarashlari yosh avlodni milliy qadriyatlarga sodiq holda zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishga qaratilgan edi. U maktablarni yangilash va o‘quv dasturlarini takomillashtirish tarafdori bo‘lgan.

Buxoro madrasalarida asosan quyidagi ilmlar o‘qitilardi: arab tilining sarfu nahvi, mantiq, aqoidi islomiy (ilmi kalom), hikmat (tabiiy va ilohiy), fiqhi islomiy (tahorat, namoz, ro‘za, janoza, haj, zakot, nikoh, taloq, savdo-sotiq, qul saqlash va qul ozod qilish kabi masalalarki, ibodatga yoki musulmonlar jamiyati orasida bo‘ladigan munosabat va muomalalar* ga oiddirlar)[1]. Hisobni, umuman matematikaga oid darslarni o‘qishni istagan talaba bu fanning mutaxassisini topib, uning oldida o‘qirdi. Adabiyotni istagan odam, u bilan xususiy tarzda shug‘ullanardi. Ona tili ibtidoiy maktablarda va na madrasalarda, dars qilib o‘qitilmagani kabi, o‘quv kitoblarining tili bo‘lgan arab tili ham dars qilib o‘qitilmas va yuqorida aytilgani kabi faqat arab tilining sarfu nahvi o‘qitilardi. Ona tilini bo‘lsa, har bir talaba o‘z iqtidori, qobiliyati va havasiga qarab, tirikchilikdan va eski kitoblarning mutolaasidan o‘rganardi. Ammo hech bir talaba ona tili kerakli bir narsa deb bilmasdi. Fitrat “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarida maktablardagi ta’lim haqida to‘xtalib o‘tadi: “Jigarbandingiz 8 yoshga kirgandan so‘ng bo‘yningizga yana bir katta vazifa tushadi. Biroq bizning mamlakatimizda bu vazifani bajarish mushkuldir. “Bu qanday vazifa ekan?”-dersiz. Bu-bolani maktabga berish,”-deya ta’kidlaydi[2].

Muhokama.(Обсуждение/Discussion) Sadridin Ayniyning “Esdaliklar” asarida Buxoro madrasalari haqida quyidagicha fikrlar keltiriladi: “Buxoro madrasalaridan ba’zi ma’lumotli odamlar ham yetishib chiqqanlar. Lekin bunday odamlar, u yerda yolg‘iz yarim yetishib chiqqan hosildor butalarday juda oz bo‘lib, ular Buxoro madrasalaridagi dars programmalarini o‘tish va unda bo‘ladigan munozaralar vositasi bilan yetishmaganlar, balki o‘zlari favqulodda qobiliyatli kishilar bo‘lib, baxtli bir tasodif bilan, tojikcha va arabcha savod chiqarib, o‘z shaxsiy mehnat va mutolaalari soyasida ma’lumot hosil qilganlar. Ammo bunday ma’lumotli kishilarning ko‘plari ham biror ma’naviy g‘oyadan uzoq bo‘lib, ularning asosiy maqsadlari ustozlari kabi biror madrasada mudarrislik qilish va o‘z oldilariga talaba to‘plash, ular bilan xoh biror narsani tushunsalar, xoh tushunmasalar ertadan kechgacha dars va munozara nomi ostida shovqinsuron ko‘tarish, shu vosita bilan ulardan iftitohona undirish va katta «darsgo‘ylik» da nom chiqarib yana ham kattaroq madrasada mudarris bo‘lishdan nariga o‘tmasdi.”[3] Jadid maktablarining ahamiyati

Jadid maktablari Buxoro ta’lim tizimida tub burilish yasadi. Bu maktablarda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar ham o‘qitildi. O‘quvchilar geografiya, tarix, matematika,

tabiatshunoslik va boshqa fanlar bo‘yicha bilim oldilar. Yangi usul maktablari yoshlarning dunyoqarashini kengaytirib, ularda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirdi. Mazkur maktablar orqali milliy uyg‘onish g‘oyalari ham targ‘ib qilindi. Jadidlarning darslik yaratishdagi xizmatlari

Buxorolik jadidlar yangi maktablar uchun darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarini yaratishga ham katta e‘tibor qaratdilar. Fitrat, Munzim va boshqa ma‘rifatparvarlar tomonidan yozilgan darsliklar ta‘lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qildi. Mazkur darsliklarda sodda va tushunarli uslubdan foydalanilgan bo‘lib, ular o‘quvchilarning bilim olishiga qulay sharoit yaratdi. Bu esa eski ta‘lim tizimidan farqli ravishda o‘quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan yangi pedagogik muhitni shakllantirdi. Buxorolik jadidlarning ta‘lim va maktab rivoji yo‘lidagi xizmatlari milliy maorif tarixida alohida o‘rin tutadi. Ular xalqni jaholat va qoloqlikdan qutqarishning asosiy vositasi sifatida ilm-ma‘rifatni tanladilar. Jadidlar tomonidan boshlangan ta‘lim islohotlari keyinchalik zamonaviy ta‘lim tizimining shakllanishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda ham jadidlarning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Yangi O‘zbekiston sharoitida ta‘lim sifatini oshirish, yoshlarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash borasidagi islohotlarda jadidlar merosi muhim ma‘naviy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa.(Заключение/Conclusion). Buxorolik jadidlar ta‘lim va maktab rivoji yo‘lida ulkan xizmatlar ko‘rsatganlar. Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Abdulvohid Munzim, Sadriddin Ayniy va boshqa ma‘rifatparvarlarning faoliyati natijasida Buxoroda yangi usul maktablari tashkil etildi, zamonaviy fanlarni o‘qitish yo‘lga qo‘yildi va ta‘lim tizimini isloh qilish jarayoni boshlandi. Ularning ma‘rifatparvarlik faoliyati xalqning ilmiy va ma‘naviy taraqqiyotiga xizmat qildi. Jadidlar tomonidan yaratilgan boy ma‘naviy meros bugungi kunda ham ta‘lim tizimini rivojlantirish va yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ta‘lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy metodik jurnal. Qo‘ldoshev Rustambek Avezmurodovich. B-222
2. Sadriddin Ayniy. Esdaliklar 1-2 qism. Toshkent. Badiiy-adabiyot nashriyoti. 1965. B-165
3. Fitrat “Oila yoki oila boshqarish tartiblari”. Toshkent. Ma‘naviyat. 2000. B-92
4. Sadriddin Ayniy. Esdaliklar 1-2 qism. Toshkent. Badiiy-adabiyot nashriyoti. 1965. B-174, 175